

שיעור כה

מלך דן בדיני נפשות – מורד במלכות

(סנהדרין יט ע"א)

- א. דיון בסנהדרין ודיון בפני המלך
1. מעמדו של המלך מוכרע בסנהדרין, המלך דן את המורד במלכות
 2. הואיל ולא יצא טבעו של דוד בעולם
 - ב. רמב"ם: כל המורד במלך והמבזה מלך, רשות יש למלך להורגו

א. דיון בסנהדרין ודיון בפני המלך

1. מעמדו של המלך מוכרע בסנהדרין, המלך דן את המורד במלכות

מלך דן את המורד במלכות. תוספות (יט ע"א ד"ה אבל) ציינו שדוד המלך דן את נבל הכרמלי בשל היותו מורד במלכות. הרקע לסיפור: דוד המלך נמשח למלך ע"י שמואל הנביא (שמואל א טז, יג), אך אחיו של דוד לא קיבלו אותו כמלך (שם יז, כח). דוד המלך נשא לאישה את מירב בתו של שאול המלך (שם יח, כז), אך שאול חותנו רדף אחריו (שם כא, יא; כג, כה-כח; כד, יא; כו, יח-כ; ועוד). דוד הסתובב במדבר יהודה עם ארבע מאות אנשים "כל איש מצוק וכל איש אשר לו נושא [=נושא]. היה חייב כסף לאחרים] וכל איש מר נפש" (שם כב, ב), ואחר כך הצטרפו אליו עוד מאתיים אנשים (שם כה, יג). אנשיו של דוד המלך ביקשו אוכל מנבל הכרמלי, תמורת השמירה שלהם על שדותיו ורכושו, אך נבל סירב וכיזה את דוד (שמואל א כה, י-יא). אף שעם ישראל טרם קיבל את דוד כמלך, דוד החשיב עצמו למלך,¹ וביקש לדון את נבל כמורד במלכות: "ויאמר דוד לאנשיו חגרו איש את חרבו ויחגרו איש את חרבו ויחגרו גם דוד את חרבו" (שמואל א כה, יג), ומכאן שמלך דן

1 המלכיים (שמואל א שם) נימק מדוע דוד חשב עצמו למלך, ומניין שראה בנבל מורד במלכות שחייב מיתה: "דוד חשב את עצמו כמלך, אחר שנמשח עפ"י נביא ואחר שנטו אליו רוב יהודה, ורצה לדרונו כדיון מורד במלכות בית דוד שחייב מיתה. וחז"ל אמרו שדנו דיני נפשות, ולכן התחילו מן הצד כמו שנאמר: 'חגרו איש חרבו', שמי שחגר חרבו גלה דעתו שמחייב אותו מיתה, ודוד חגר חרבו לבסוף כי הוא היה ראש השופטים כפי הדין".

דיני נפשות.² מפסוק זה למד רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן "דיני נפשות מתחילים מהצד" - מהצער שבדיינים. כך גם נלמד הפסוק בירושלמי (ד, ז):

ומניין שמתחילין בדיני נפשות מן הצד? תנא שמואל הזקן קומי ר' אחא "ויאמר דוד לאנשיו חגרו איש חרבו" ואחר כך ישבו בדין על נבל.

התוספות (יט ע"א ד"ה אבל) הקשו: "וכיון שהיה חושב דוד עצמו למלך, היאך היה דן עמהם?" - הרי מלך דן את המורד לבדו. והשיבו:

וי"ל כיון שהיה אותו הדין לכבודו על שמרד נבל בו, לא היה לו בושת אם ידברו האחרים לפניו. אבל בשאר מלכי בית דוד ודאי אין דנין דיני נפשות כדפרישית.

התוספות במקום אחר (מגילה יד ע"ב ד"ה מורד), הקשו את אותה קושיה והשיבו באופן אחר:

לא קשה מהא שישב דוד בסנהדרין, דהא דאין מושיבין מלך בסנהדרין היינו משום דלא הוי כבודו להיות יושב ושותק, אבל גבי מורד כבודו הוא להיות יושב ושותק, לפי שהוא נוגע בדבר.

התוספות בסוגייתנו כתבו שמכיוון שהיה זה דיון אודות מורד במלכות, אין זה מבייש את דוד אם אחרים ידברו לפניו, והתוספות במגילה כתבו שכבודו של מלך הוא לשתוק ושאחרים ידברו לפניו, כי הוא נוגע בדבר. תוספות גם הסבירו שבדרך כלל לא מדברים לפני המלך, כי אין זה כבודו לשתוק ולהקשיב לאחרים. לדברי התוספות מלך יושב בסנהדרין ודן בדינו של מורד במלכות, ובדיון כזה מותר לאחרים לדבר בפני המלך.

מדברי התוספות במקומות אחרים, ניתן ללמוד על החרגות נוספות בדיון בדיני נפשות כשהנידון הוא מורד במלכות. בגמרא (מגילה יד ע"א-ע"ב) הובא שיח בין אביגיל אשת נבל הכרמלי לבין דוד, לאחר שדוד בא עם לוחמיו על מנת להרוג את נבל. ההנחה היא שמדובר בשעת לילה, ואביגיל שאלה את דוד: "וכי דנין דיני נפשות בלילה? אמר לה: מורד במלכות הוא, ולא צריך למידייניה". מכאן שאין צורך לדון מורד במלכות במסגרת הסנהדרין. בגמרא (שבת נו ע"ב) הובא הפסוק בו הוכיח נתן הנביא את דוד המלך על התנהלותו עם אוריה החתי: "מדוע בזית את דבר ה' "

2 ראה: יבמות קט ע"ב תוד"ה אחווי.

לעשות הרע בעיני, את אוריה החתי הכית בחרב" (שמואל ב יב, ט). על כך נדרש בגמרא: "את אוריה החתי הכית בחרב" - שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנת". תוספות (מגילה שם תוד"ה מורד; שבת שם תוד"ה שהיה; סנהדרין לו ע"א תוד"ה רבה) הקשו מדוע דוד היה צריך לדון את אוריה החתי במסגרת סנהדרין, הרי בגמרא במגילה נאמר בנוגע לנבל שלא דנים את המורד במלכות במסגרת סנהדרין? דברי התוספות הללו סותרים לכאורה גם את דברי התוספות בסוגייתנו שבהם הניחו שמורד במלכות נידון בסנהדרין. על כך השיבו תוספות (שבת שם):

ויש לומר דהכא הכי פירושו: מורד במלכות הוא ולא צריך למידייניה כשאר דיני נפשות שדנין בו ביום לזכות, וכיום שלאחריו לחובה, אלא אפילו בו ביום גומרין לחובה.
והיינו הא דקאמרה ליה אביגיל: "וכי דנין דיני נפשות בלילה" היה לך להמתין לגמור עד למחרת? והוא השיב לה מורד במלכות הוה, ואין צריך להמתין עד למחר.
אבל לדונו ודאי צריך.

לפי התוספות, מורד במלכות נידון בסנהדרין, אך בשונה מדיני נפשות אחרים, כשמדובר במורד במלכות ניתן לדונו גם בלילה. כך גם מופיע בירושלמי (ב, ג): "אין רואין בלילה ודיני נפשות דנין בלילה? אמר לה: כבר נגמר דינו מבעוד יום". התוספות לא נימקו מדוע דין מורד במלכות שונה מדיני נפשות אחרים. תוספות הרא"ש (שבת שם) הסביר אחרת:

י"ל דצריך לדונו לידע אם הוא מורד במלכות אם לאו כגון נבל שהיה צריך לדון אם נקרא מורד, הואיל ולא יצא טבעו של דוד בעולם. אבל לישב ולעיין בדינו ולהפך בזכותו כשאר חייבי מיתות בית דין, אין צריך.

לפי תוספות רא"ש, היה צורך לדון במסגרת הסנהדרין האם דוד נחשב למלך באותה עת מאחר שטבעו של שאול קיים. כשהוכרע שדוד הוא המלך ממילא נבל נחשב למורד במלכות, ואין צורך להפך בזכותו כמו במקרים אחרים של חייבי מיתות בית דין. גם התוספות רא"ש לא נימקו מדוע דין מורד במלכות שונה מדיני נפשות אחרים. אמנם ייתכן להסביר שתוספות רא"ש וגם תוספות התכוונו לכך שהדיון בשאלה האם דוד נחשב למלך באותה העת הוא זה שמתקיים בסנהדרין, אך משנקבע שדוד אכן נחשב למלך, אזי המלך הוא זה שדן אותו כמורד במלכות. זאת בהתבסס על הסברו של הר"ן (לו ע"א):

יש לומר דוודאי הוזקקו לדינו מתחילה אם היה בדין מורד במלכות מפני שאול שהיה עדיין קיים, וזה היה סדר הדין כשאמר דוד "חגרו איש חרבו". וכשבא לאביגיל אמר לה שכבר דנוהו שהיה מורד במלכות ותו לא צריך למדייניה אם הוא חייב מיתה אם לאו, שהמלך דן אותו כדעתו בין ביום בין בלילה, שאין אומרים בדין המלכות שאין דנין בלילה. וכן אמרו בירושלמי (ג, ב) "כבר נגמר דינו מבעוד יום".

לפי הר"ן, הדיון בסנהדרין היה האם לדוד יש מעמד של מלך. כשהוכרע שדוד נחשב מלך, ממילא נבל נחשב כמורד במלכות, ואזי המלך דן אותו כדעתו. במשפט המלך ניתן לדון בלילה, ואין צורך להפך בזכותו.³

2. הואיל ולא יצא טבעו של דוד בעולם

תוספות רא"ש הזכיר בדבריו "הואיל ולא יצא טבעו של דוד בעולם". תוספות רא"ש כיוון בדברים אלו להמשך השיח שהובא בגמרא בין אביגיל לדוד, אחר שדוד השיב לה שנבל נחשב מורד במלכות (מגילה יד ע"ב):

אמרה לו: עדיין שאול קיים, ולא יצא טבעך בעולם. אמר לה: "וכרוך טעמך וברוכה את אשר כלתני (היום הזה) מבוא בדמים" (שמואל א כה, לג).

בירושלמי (ב, ג) הובא שאביגיל השיבה לו כך:

אמרה ליה: ומלך אתה? אמר לה: ולא משחני שמואל למלך? אמרה לו: עדיין מוניטה דמרן שאול קיימיה... עדיין מחוסר כסא את.

"טבעך" או "מוניטה" הכונה לכך שלשאול עדיין יש שם, פרסום. ידוע ומפורסם בכל עם ישראל ששאול הוא המלך ולא דוד, אף שדוד כבר נמשח למלך.⁴ אפשרות אחרת: "טבעך" או "מוניטה" - מלשון מטבע. בלשון חכמים מופיע הביטוי "מטבע

3 כך פירשו את שיטת תוספות: ערוך לנר שם; מהר"ץ חיות (כתבי מהר"ץ חיות, א, עמ' מט). הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (משך חכמה, דברים יט, יז) הסביר את האמור בפסוק בנוגע למשפט אחאב: "'הושיבו שנים אנשים בני בליעל נגדו ויעידוהו לאמר ברכת אלוקים ומלך, והוציא והו וסקלוהו וימת' (מלכים א כא, י). דרצה להתפרסם דנבות מורד במלכות הוא, ונכסיו למלך וכו' (מח ע"ב), לכן מורד במלכות לא צריך למדייניה, וסגי בישיבת העדים". ראה עוד: הראי"ה קוק, שו"ת עזרת כהן, סי' י (עמ' לב-לג). מקורות נוספים בספר המפתח לרמב"ם מהדורת הר"ש פרנקל (הל' מלכים ג, ח).

4 על מעמדו של מלך שנמשח על ידי נביא, אך עדיין לא התקבל על ידי העם, ראה בשיעור לא: להעמיד להם מלך.

יוצא" (תוספתא, מעשר שני א, י; תוספתא, שקלים ב, יא-יג; ירושלמי כתובות א, ב; בבא קמא צז ע"ב). מוניטין הוא כינוי למטבע מפורסם (בראשית רבה, פרשת לך לך, לט, יא):

ארבעה הם שיצא להם מוניטין בעולם:

אברהם - "ואעשך לגוי גדול" (בראשית יב, ב) יצא לו מוניטין. ומהו מוניטין שלו? זקן וזקנה מיכן, בחור ובתולה מיכן.

יהושע - "ויהי ה' את יהושע ויהי שמעו בכל הארץ" (יהושע ו, כז), יצא לו מוניטין בעולם. מהו? שור מיכן, וראם מיכן. על שם "בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו" (דברים לג, יז).

דוד - "ויצא שם דוד בכל הארצות" (דברי הימים א יד, יז) יצא לו מוניטין בעולם. ומה היה מוניטין שלו? מקל ותרמיל מיכן, ומגדל מיכן. על שם "כמגדל דויד צוארך" (שיר השירים ד, ד).

מרדכי (אסתר ט) "כי גדול מרדכי בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות" (אסתר ט, ד), יצא לו מוניטין. ומה מוניטין שלו? שק ואפר מיכן, ועטרת זהב מיכן.

הכוונה היא שהמטבע סחיר ומקובל לשימוש⁵. כשהעם תומך בכלכלת המדינה, סוחר ומשתמש במטבע ובמערכת הכלכלית של השלטון, זהו ביטוי לכך שהם סומכים על השלטון, ונותנים בו אמון.

אחרונים הסבירו בדרכים שונות את הערעור של אביגיל על העובדה שדוד החשיב עצמו מלך. הרב אברהם בורנשטיין (שו"ת אבני נזר, יורה דעה, סי' שיב אותיות יב, יט) כתב שאף על פי שדוד נמשח על פי ה', לא היה לו דין מלך עד שקיבלוהו כל ישראל עליהם. משום כך היה צריך למשוך אותו פעם נוספת (שמואל ב ה, ג). המשיחה הראשונה הועילה לכך שאי אפשר יהיה למשוך מלך אחר, אך היה צורך בהסכמת העם כדי שיוכל לתפקד כמלך בפועל. בהמשך התשובה (אות כז) דקדק בן המחבר, הרב שמואל בורנשטיין (ה"שם משמואל"), בלשון אביגיל שאמרה

5 כך גם הדבר בלשונו של הרמב"ם הל' גזילה ואבדה ה, יח; הל' מלוה ולוה ד, יא-יב. השגות הראב"ד על הל' אישות טז, ו, ועוד. המילה "מטבע" מופיעה במקומות רבים נוספים ברמב"ם, והכוונה בהם לאמצעי סחיר. ראה גם: בבא קמא צז ע"ב תורה אי הכי. כך כתב הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, ב, סי' קלד): "גדר מטבע הוא שגזר המלך עליו שתצא ומי שממאן מלימכר וליקח באותו המטבע יחייב ראשו למלכות ודינא דמלכותא דין אמת ומשפט צדק הוא בזה ולא מלכותא דארעא לחוד גזר עליו אלא גם מלכותא דרקיעא ית"ש כמבואר (פסחים נד ע"ב), והיינו מטבע שגופו ממון ואין חילוק אם יהיה זהב או כסף או נייר."

לדוד "עדיין לא יצא טבעך בעולם". היא לא אמרה לדוד שהוא לא התמנה למלך או שהוא אינו מלך. משמע שהיא גם ראתה בדוד מלך, אלא שלדבריה יש ללמד זכות על נבל שאולי הוא לא ידע זאת, כי עדיין שאול הוא זה שמפורסם וידוע כמלך ישראל.⁶ הרב יהודה רוזאניס (פרשת דרכים, עמ' קכב-קכג, קלא-קלב, מהר' ירושלים תשנ"ב) הסביר שהדיון בין דוד לבין אביגיל הוא בשאלה מאיזה שלב אדם מתמנה למלך, ומאותו שלב חלים עליו הדינים הנוהגים למעמדו וכבודו. דוד סבר שמלך מתמנה מיד מהשלב בו הוא נמשח, ואילו אביגיל טענה שתי טענות כלפיו: א. שאול עדיין מלך, ולמרות ששאול הודח על ידי שמואל, הוא זה שרצוי לעם וכלפיו נוהגים דיני כבוד מלכות. ב. המשיחה לבד לא מספיקה. יש צורך שהוא יתנהג בפועל כמלך. ההבדל בין הפירושים הוא שלפי האבני נזר והשם משמואל, אביגיל אמנם הסכימה שאכן לדוד מעמד של מלך אך טענתה היא מעשית - נבל לא היה מודע לכך. לפי הפרשת דרכים טענת אביגיל היא שדוד עדיין לא נחשב למלך כי העם עדיין לא הסכים למלכותו.

סיוע לכך שאין מספיק למשוח מלך, אלא צריך שהעם גם יקבל את המלכות ניתן לראות גם אצל בנו של דוד - שלמה המלך. עוד בחיי דוד היה ברור ששלמה הוא זה שימלוך אחרי דוד: "ויאמר דויד המלך לכל הקהל, שלמה בני אחד בחר בו אלוקים נער ורך" (דברי הימים א כט, א). משפרצה המחלוקת עם אדוניהו עוד בחיי דוד, היה צורך למשוח אותו כדי להכריע את המחלוקת (מלכים א א, לב-מ; דברי הימים א כג, א).⁷ שלמה החל לתפקד בפועל כמלך עוד בחיי דוד אביו שכבר היה זקן וחולה. כך סיפר יונתן בן אביתר הכהן לאדוניהו ואנשיו על משיחת שלמה בציוויו של דוד (שם מה-מו) על פי המלבי"ם: "וימשחו אותו... וגם ישב שלמה על כסא המלוכה". שלמה הזהיר את אדוניהו בחיי דוד אביהם, והוא נקרא כבר בפסוקים "המלך שלמה" (שם נא-נג). מיתתו של דוד נזכרת רק אחר כך (שם ב, א-י). את שלמה משחו פעם נוספת: "וימליכו שנית לשלמה בן דויד, וימשחו אותו לה' לנגיד" (דברי הימים א כט, כב). ייתכן שמשחו אותו שוב כדי לפרסם שוב את הדבר ובעוצמה גדולה יותר, אך כאמור שלמה החל לתפקד כמלך עוד בחיי אביו. אמנם היו פעולות ששלמה המתין ועשאן רק לאחר מות דוד, וכדברי הירושלמי (ברכות ט, ב), שהוא החליף את כל הממונים והשרים רק אחרי מות דוד (ענין זה נזכר גם ברשב"ם בבבא בתרא קי ע"א ד"ה ששב לאל). הרב יחזקאל לנדא (שו"ת נודע ביהודה, חושן משפט קמא, סי' א)

6 כך כתב גם: הרב דוד אלכסנדר מלינובסקי, מלכות בית דוד, סי' יב.

7 הוריות יא ע"ב; כריתות ה ע"ב; רמב"ם הל' מלכים א, ז, יב; הל' כלי המקדש א, יא.

כתב שאף מלך בן מלך, גם כשאין מושחין אותו ואין לגביו מחלוקת, מונים את משך תקופת שלטונו רק מהתקופה בו הוא מולך בפועל. כך כתב גם הרב יהושע וואלק (פני יהושע, ראש השנה ב ע"ב, ד"ה וטעמא דמילתא): "דכל זמן שלא עמד, אף על גב דאימנו - לא מהני, אפילו במלך בן מלך". כאמור בגמרא, דוד הודה לאביגיל על דבריה והסכים להם. דוד לא פגע בנבל, ולאחר זמן מה הקב"ה הענישו והוא מת (שמואל א כה, לח).

ב. רמב"ם: כל המורד במלך והמבזה מלך, רשות יש למלך להורגו

הרמב"ם (ספר המצוות, עשה קעג) כתב שמורד במלכות נידון במשפט המלך:

כל זמן שיצוה המלך הזה צווי שלא יהיה סותר מצוה מן התורה, הנה אנחנו חייבים לשמוע מצותו. ומי שיעבור על מצותו ולא ישמע אליו, הנה מותר⁸ למלך להרגו בכל עניין שירצה, וכמו שאמרו אבותינו על עצמם: "כל איש אשר ימרה את פיו ולא ישמע אל דברך לכל אשר תצוונו יומת" (יהושע א, יח)

כך גם כתב הרמב"ם (הל' מלכים ג, ח) בהלכה:

כל המורד במלך,⁹ יש למלך רשות להרגו, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך, או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה, ואם רצה

8 בספר המצוות במהדורת הרפוס הרגילה כתוב: "ראוי ומותר למלך להרגו", אך נוסח זה אינו מופיע בכתבי יד אחרים. בכלי חמדה (פרשת שופטים, עמ' קיט, סעיף ה) דן בהבדלי הלשון הללו, והבחין בין מלך שנמשח בשמן המשחה שקדושתו גבוהה ואז ראוי להרוג את המורד בו משום כבוד שמיים, לבין מלך שלא נמשח וכל מיניו הוא רק מכוח ישראל, שלמלך מותר להרוג את המורד בו. מלבד העובדה שהביטוי "ראוי", לא מופיע בכתבי יד אחרים, קשה לקבל את הבחנתו של בעל הכלי חמדה. לא כל מלך צריך להימשח בשמן המשחה. מלכים נמשחים רק בתחילתה של שושלת חדשה, וכשיש מחלוקת וערעור על מלכותם (לעיל הע' 7), לעומת כל כהן גדול שמושחים אותו (רמב"ם הל' כלי המקדש א, ז). סיבת ההבדל היא בכך שמישחת כהן גדול היא אישית, ומשיחת מלכים זו משיחת השושלת. אשר על כן, אי משיחתו של מלך כשלא היה צורך למשוח אותו, לא מעלה ולא מורידה מחובת השמיעה לו, ומחומרת מעשה המורד בו. ראה גם: הרב יעקב אריאל, מאהלי תורה (מהר" תשנ"ז), עמ' 147.

9 במשנה תורה במהדורת הרפוס הרגילה כתוב: "כל המורד במלך ישראל". במהדורת הרב יוסף קאפח, הרב שבתי פרנקל, הרב נחום רבינוביץ' - יד פשוטה, הרב יצחק שילת, לא מופיעה המילה 'ישראל', אלא: "כל המורד במלך". מכאן שאין מקום לדיוקו של הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, חידושי הגרי"ז על התורה, סי' קסה, שדווקא מורד במלך ישראל רשות יש להורגו אך את המורד במלך מבית דוד חייב המלך להורגו, אם כי הוא הוכיח דבריו גם ממקורות אחרים. הגרי"ז

להרגו יהרג, שנאמר "כל איש אשר ימרה את פיך וילא ישמע את דבריך לכל אשר תצונו יומתו" (יהושע א, יח).

"שילך למקום פלוני ולא הלך" - אוריה החתי (שמואל ב יא, יא)¹⁰; "שלא יצא מביתו ויצא" - שמעי בן גרא (מלכים א ב, לו-מו). כך ביאר הרב משה מקוצי (הסמ"ג, מצוות עשה קיד):

כל המורד במלך יש למלך רשות להורגו בסייף, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך כגון אוריה שאמר לו המלך לילך לביתו, או שלא יצא מעירו ויצא כגון שמעי בן גרא שאמר לו שלמה שלא יצא מירושלים, חייב מיתה.

על דברי הרמב"ם הללו יש להקשות כקושיית התוספות. מדוע נאמר בגמרא (שבת נו ע"א) שדוד המלך היה צריך לדון את אוריה בסנהדרין, הרי לפי הרמב"ם המלך הוא זה שדן את המורדים במלכות? לא רק זאת, הרמב"ם (הל' סנהדרין ב, ד) פסק ש"אין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין שאסור לחלוק עליו ולמרות את דברו". אם כן, מדוע במקרה של אוריה היה לו לדונו בסנהדרין?

נראה שהרמב"ם הבין שהביטוי "היה לך לדונו בסנהדרין" הוא הוראה ייחודית במקרה זה. כך הסביר המאירי (שבת שם) מדוע דווקא במקרה זה, היה צורך לדון את אוריה בפני הסנהדרין:

התבסס על האמור בתוספתא (תרומות ז, כ; [בראשית רבה צו, ט]): "ר' שמעון אומר: כך אמרה להם [האשה החכמה מתקוע] - כל המורד במלכות בית דוד חייב מיתה". כך יעץ באופן מיוחד אחיתופל לבניו (בבא בתרא קמו ע"א): "אל תמרדו בבית דוד", ואחיתופל עצמו נקרא "פרץ" - מפני שפרץ במלכות בית דוד (ברכות יז ע"ב תוד"ה פרץ). כך אמר ר' יוסי (ק"י ע"א): "כל החולק על מלכות בית דוד, ראוי להכישו נחש". לדברי הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' סנהדרין שם), האישה החכמה מתקוע דיברה כלשון הווה, אך הוא הדין בכל מלך. המורד אכן חייב מיתה, אך למלך יש סמכות ורשות להחליט האם הוא מממש את העונש. ראה גם בדברי הרשב"א (שו"ת הרשב"א, ה סי' לח), שכתב לשואל ללמוד "ענין דוד אדונינו מלכנו אשר נהג להעלים עין מיואב ושמעי, ואע"פ שהיו בני מות". הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, ג, סי' קנא) כתב: "עדיין אני נבוך אי מחל לו המלך דאע"ג דמלך שמחל על כרחו אינו מחול מ"מ יכול למחול למי שחייב בעונשו, כמו שמחל דוד המלך עליו השלום לשמעני בן גרא... ואפשר אין ראייה משמעני שהרי באמת הוריד שיבתו שאולה. כללו של דבר אני נבוך בענין זה". בכל המקרים המלך מחל על העונש אך לא מחל על כבודו.

10 כך הסביר גם רבנו מאיר אביו של ר"ת את המרד של אוריה החתי. ראה: קידושין מג ע"א תוד"ה מורד.

אע"פ שדיני המלכות דינים קבועים ויש לה רשות להרוג, ביותר ממה שאין יד הסנהדרין שולטת להרוג, מ"מ כל שבא להרוג מצד כבודו ונקמתו, ראוי לו לדונו בסנהדרין עד שלא יאמרו שיהו כעס או קנאה מביאין אותו לכך. ומ"מ אם עשה אינו נענש, והוא שאמרו: "את אוריה החתי הכית" - שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנתו, ואעפ"כ דרשו: "ואותו הרגת בחרב בני עמון" (שמואל ב יב, ט) - מה חרב בני עמון אי אתה נענש עליו, אף אוריה החתי אי אתה נענש עליו. מאי טעמא? מורד במלכות הוה דקאמר 'ועברי אדוני יואב'.¹¹

הנצי"ב (מרומי שדה, קידושין מג ע"א) הסביר באופן אחר מדוע היה מקום לחשוב שאוריה אינו נחשב מורד במלכות. לפי הנצי"ב, אלמלא מעשה דוד עם בת שבע, דוד לא היה מסבך את אוריה, וכל מה שהיה בין אוריה לבין דוד לא היה קורה. ובכל זאת, היה על אוריה לציית לדוד, וזכותו של דוד להעניש את מי שאיננו מציית להוראותיו בכל חומר הדין. לפיו, ההערה על מעשי דוד: "היה לך לדונו בסנהדרין", תלויה ברצון המלך ובמידת חסידותו, ואיננה תביעה ברורה גם במקרה ייחודי זה.¹²

הטורי אבן (מגילה יד ע"ב), כתב שאת המורד במלכות אין צריך לדון בסנהדרין כשאר דיני נפשות ואם ברור שזהו מרד, ביד המלך להורגו מיד. אך בשני מצבים צריך לבדוק בסנהדרין לפני שהמלך דן אותו: [1] אם יש ספק האם אכן יש "לזה דין מלך גמור דחייב המורד בו, [2] אי נמי אפילו בידוע שיש עליו דין מלך גמור, מ"מ אכתי איכא למימר שמא מרד כי האי גוונא לאו בכלל מרד הוא. בתרתי אלה צריך לדונו תחילה בסנהדרין לגלויי מילתא אם יש על זה דין מלך או שדבר זה נקרא מרד".¹³

11 דברים דומים לדברי המאירי כתבו: שו"ת הרשב"א החדשות (מכתב יד) סי' שמה; המהר"ל, באר הגולה, באר חמישי, עמ' קב; הרב יעקב ריישר, עיון יעקב שבת שם.

12 כך כתב גם הנצי"ב, מרומי שדה, מגילה יד ע"ב וסנהדרין כ ע"ב; העמק דבר, בראשית ט, ה.

13 ייתכן שהטורי אבן התכוון לפירוש לפיו המרד היה שאוריה אמר "אדוני יואב" (שמואל ב יב, יב) בפני המלך דוד, או מפני שהקדים לומר "אדוני יואב" קודם המלך דוד (ראה בתוס' בקידושין לעיל הע' 10), ולכן היה מקום לדון האמנם זהו מרד. התוספות (יומא סו ע"ב ד"ה מהו) דנו האם אמירה זו "ואדוני יואב" היא מרידה במלכות. התוס' ציינו את פירושו של ר"ח לדברי ר' אליעזר שנשאל (תוספתא יבמות ג, א) "מהו להציל הרועה מיד הארץ? כלומר מהו להציל אוריה מיד דוד. מי סבירא לן חולקין כבוד לתלמיד במקום הרב ולא היה מורד במלכות או דילמא אין חולקין ומורד במלכות הוה? עכ"ל. פירוש משום דקאמר 'ואדוני יואב' דקרי ליה ליואב אדוני בפני המלך". ראה גם: הראי"ה קוק, שו"ת עזרת כהן, סי' ח (עמ' יח), וסי' י (עמ' לב-לג), ועין איה, שבת, ב, עמ' 57.

הנצי"ב וכן הטורי אבן, לא יישבו בדברים אלו את הרמב"ם. כאמור לפי הרמב"ם, המסופר על אוריה היה בזמן שדוד היה מלך מוסכם, וכן לפי הרמב"ם "אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך" כוונתו לאוריה. הרמב"ם לא הסביר את דברי הגמרא "היה לך לדונו בסנהדרין" וייתכן שהרמב"ם הבין שכך היה ראוי לעשות לכתחילה וכדברי המאירי, אך מורד במלכות נידון במשפט המלך. בנוגע לנבל הכרמלי, נראה שהרמב"ם ראה בנבל מורד מסוג אחר, וכפי שמופיע בהמשך ההלכה. להלן ההלכה בשלמותה (רמב"ם הל' מלכים ג, ח):

כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך, או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה, ואם רצה להרגו יהרג, שנאמר "כל איש אשר ימרה את פיך" (יהושע א, יח). וכן: כל המבזה את המלך או המחרפו, יש למלך רשות להרגו כשמעי בן גרא.¹⁴

הרמב"ם פתח את ההלכה בדין מורד במלכות, ובהמשכה הקביל את דינו של מבזה או מחרף מלך למורד במלך: "וכן כל המבזה או המחרפו". הרמב"ם ציין למסופר במקרא על שמעי בן גרא (שמואל ב טז, ה-יג). שמעי ביזה וקלל את דוד: "צא צא איש הדמים ואיש הבליעל" (שמואל ב טז, ז) וסקל באבנים ובעפר את דוד ואנשיו. גם דוד אמר אחר כך על שמעי: "והוא קללני קללה נמרצת" (מלכים א ב, ח). המילה "נמרצת" נדרשה בגמ' (שבת קה ע"א) כנוטריקון: נואף, מואבי, רוצח, צורר, תועבה. יונתן בן עוזיאל (תרגום יונתן שמואל ב שם) פירש את הביטוי "איש הדמים" - "גבר דחייב קטול". לא נאמר על מה. הרד"ק ומצודת דוד (שמואל ב שם) פירשו שחשדו בו בדמי איש בושט ובדמי אבנר. הרלב"ג פירש (שם) שקראו "איש הדמים" כי דמים רבים שפך, וקראו "איש הבליעל" על דבר בת שבע אשת אוריה החתי. המלבי"ם חיבר בין הפירושים וכתב שקראו "איש הדמים" בשל מעורבותו בדמי איש בושט ודמי אבנר, ו"איש הבליעל" בשל מעשה בת שבע. הרב יהודה רוזאניס (פרשת דרכים, דרוש יא, עמ' קכה, מהד' ירושלים תשנ"ב) האריך לסתור דעות אלו, ולפי דבריו הכוונה להריגת אחימלך וכהני נוב.

14 אסור לקלל נשיא "ונשיא בעמך לא תאר" (שמות כב, כז). הקללה האסורה היא בשם ה'. הרמב"ם (ספר המצוות, לא תעשה שטז) כתב: "כי ענין לאו זה, שהוא מזהיר שלא לקלל כל מי שיש לו הממשלה לצוות והוא במעלה העליונה, בין שהיתה שלטונית או תוריית והוא ראש הישיבה. והעובר על לאו זה לוקה". המקלל מלך או נשיא הסנהדרין נידון במשפט הסנהדרין, ואשר על כן הרמב"ם עוסק בזה בהל' סנהדרין כו, א-ו. המחרף ומבזה, אין זה בשם ה' או בכינוי.

אכן בכל המקרים המוזכרים, הייתה לדוד שייכות עקיפה כלשהי, ואף על פי כן דברי שמעי נחשבו לחירוף וביזיון המלך. הכרזה "דוד רוצח", "דוד נואף" וכו' היא ביזיון המלך וחירופו, והעושה כן חייב מיתה, אלא שלמלך יש סמכות להחליט אם לבצעה או לא.

גם נבל ביזה את המלך כשכינה אותו 'עבד מתפרץ', ועל כן אמר דוד לאביגיל שנבל מורד כי קילל מלכות בית דוד.¹⁵

הרמב"ם לימד אם כן שתי הלכות: [1] שדינו של מבזה או מקלל הוא כמורד במלכות, [2] יש רשות למלך להחליט האם הוא מעניש או לא מעניש את המורד, המקלל או המבזה, וסיים: "כשמעי בן גרא". גם לפני כן בתחילת ההלכה רמז הרמב"ם על שמעי בן גרא "אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך", אך לא הזכירו בשמו.

על מה התבסס הרמב"ם בשתי ההלכות הללו?¹⁶ נראה להציע שהמקור לכך שמעמדו של מבזה ומחרף הוא כמורד במלכות, הוא מנבל הכרמלי. כאמור לעיל דוד ביקש מנבל הכרמלי סיוע ועזרה, ותגובת נבל הייתה: "מי דוד ומי בן ישי, היום רבו עבדים המתפרצים איש מפני אדוניו" (שמואל א כה, י). נבל סירב לבקשת דוד וכינה אותו עבד. בגמ' (מגילה יד ע"א-ע"ב) מסופר שאביגיל אשת נבל, שאלה את דוד מדוע הוא רוצה להרוג את נבל. תשובת דוד: "אמר לה: מורד במלכות הוא". בירושלמי (ב, ג) מופיע כך: "אמרה ליה: מרי דוד אנא מה עבדית? בניי מה עברון? בעיריי מה עבד? [אני מה עשיתי? בני מה עשו? צאני מה עשה?] אמר לה: מפני שקלל מלכות דוד". נראה שדברי הבבלי והירושלמי הם המקור לדברי הרמב"ם שהאיסור לחרף ולבזות מלך, יסודו בדין מורד במלכות. "קלל מלכות דוד" שבירושלמי, מקביל ל"מורד במלכות הוא" שבבבלי. במשפט "וכן כל המבזה את המלך או המחרפו",

15 על הביזוי והחירוף של מלך, כמרידה במלכות ניתן ללמוד גם מהמסופר על תחילת מלכותו של שאול. היו שלא קיבלו אותו: "ובני בליעל אמרו מה יושיענו זה, ויבוזהו ולא הביאו לו מנחה, והיה כמחריש" (שמואל א י, כז). בגמ' (יומא כב ע"ב) נאמר ששאול נענש מפני ששתק. הראי"ה קוק (באר אליהו סי' כז, ס"ק טו) הסביר שכבוד מלך הוא כבוד שמייים, ואף שבדרך כלל הענווה והסבלנות הן מידות טובות מאוד, יש מצבים בהם צריך לעמוד על שורת המשפט. שאול מחל להם אחר כך בפה מלא, וזהו מסמכותו, שהרי רשות יש למלך להרוג את המבזים אותו ולא חובה. זאת לעומת הפעם הראשונה, בה הוא חריש ולא הגיב כלל, וזה כבר לא טוב. אילו היה מגיב תגובה כלשהי כבר בפעם הראשונה, לא הייתה נמתחת עליו ביקורת.

16 המגדל עוז (שם) ציין לגמ' (מט ע"א) כמקור לדברי הרמב"ם בנוגע למחרף ומגדף. בגמ' שם יש אמנם דיון בגדרי מורד במלכות, אך אין התייחסות מפורשת לדין מחרף מלך.

התכוון הרמב"ם לא רק להשוואת העונש עם מורד אלא לומר שמחרף ומבזה הרי הוא כמורד ממש.

הרמב"ם ציין את שמעי בן גרא, ומהמסופר עליו למד הרמב"ם שיש למלך רשות להרוג מורד במלכות. המלך לא חייב לממש את הרשות ולהרוג. שמעי בן גרא קילל את דוד ואנשיו, אך דוד לא הרג את שמעי, על אף המלצתו של אבישי בן צרויה (שמואל ב טז, ט-יג). גם אחר כך, כששמעי ביקש סליחה, דוד סלח לו (שם יט, יז-כד). בסוף ימיו, הזהיר דוד את שלמה מפני שמעי בשל ניצני המרידה שהוא גילה (מלכים א ב, ח-ט). הביטוי "כי איש חכם אתה" (שם ט), אפשר לשלמה לנהוג אחרת ממה שדוד נהג. דוד הסב את ליבו של שלמה שייטכן ששמעי ינצל את המצב החדש שיווצר עם מותו, בו מלך צעיר וחדש ללא ניסיון מקבל את השלטון. דוד הדגיש בפני שלמה את מוצאו השבטי של שמעי ואת מקומו הגיאוגרפי: "בן הימיני, מבחורים" (שם ח), ובכך רמז לו שיש לחשוד ששמעי ירצה להמשיך את מורשת שאול המלך, ושהוא עדיין לא השלים עם המלכתו של דוד והשושלת הבאה אחריו. גם כששמעי התנצל בפני דוד בעת שהוא חזר לירושלים לאחר מרד אבשלום, הוא אמר לדוד: "והנה באתי היום ראשון לכל בית יוסף לרדת לקראת אדני" (שמואל ב יט, כא). האזכור של בית יוסף בהקשר זה, העלה חשד שעדיין שמעי מתרפק ומשתוקק למנהיגות משבטי יוסף - מבני רחל.¹⁷

שמעי אמנם קיבל את מרותו של דוד, אך ייתכן שהיה זה רק בשל הבנתו שדוד חזר להיות מלך על ישראל. דוד ניצל את קבלת מרותו של שמעי ואנשיו, כדי לחזק את מעמדו ומלכותו, ולא אפשר לאבישי בן צרויה להרוג את שמעי: "כי הלוא ידעתי כי היום אני מלך על ישראל" (שם כג). אך כאמור דוד לא היה בטוח ששמעי לא יחזור על מעשיו הראשונים, לאחר חילופי השלטון. דוד המליץ לשלמה לפקח על שמעי, ואם יזהה סוג של מרידה כמו שהיה בעבר בעת מרד אבשלום הוא יכול אף להורגו, אם כי הוא לא חייב. "וידעת את אשר תעשה לו והורדתו את שיבתו בדם שאול" (מלכים א ב, ט). שלמה היה ער לדברי דוד אביו שהזהירו מפני ניצני המרידה של שמעי, והעמידו במבחן. הוא גזר עליו שלא לצאת מירושלים, ושלא לעבור את נחל קדרון התוחם את העיר ממזרח (מלכים א ב, לו-לז). מי שקלקל ביציאתו,

17 דוד לא היה נחשב למלך באותו זמן מאחר שהעם נטה אחרי אבשלום "ובשעירה היה מתכפר כהדיוט" (ירושלמי הוריות ג, ב). ראה בשיעור לב: פילגשים למלך. הרב צבי אלימלך שפירא (בני יששכר, מאמרים לחודשים כסלו-טבת, מאמר ג אות ד בהגה) כתב שדוד חש ששמעי כפר לגמרי במלכות בית דוד, ולא רק במלכותו של דוד עצמו, ורצה להשיב את בית שאול, ועל כן ציווה לשלמה לנהוג בו בחוכמה ובהירות.

כנאמר: "והנה משם איש יוצא ממשפחת בית שאול ושמו שמעי בן גרא יצא יצוא ומקלל" (שמואל ב טז, ה), יתקן וייבחן כעת בכך שישב בירושלים ולא יצא ממנה: "בנה לך בית בירושלם וישבת שם ולא תצא משם אנה ואנה" (מלכים א ב, לו). מי שיצא מבית שאול, לאחר שכבר עברו מספר שנים מאז שדוד מולך, ובכל זאת מנסה למרוד ולשלול את הלגיטימיות של השלטון, מעלה את החשד שבאיזשהו מקום עדיין הוא רוצה במלך מבית שאול. תיקונו יהיה בכך שהוא יתחבר למלכות שלמה בירושלים ולא יעזוב אותה ללא רשות. מעבר להעמדת שמעי בניסיון, יש כאן גם ניסיון ליצור מצב של תשובת המשקל לחטא. כששמעי הפר את המגבלות שהוטלו עליו, שלמה לא היה חייב להורגו, אך שלמה הבין שאם גם לאחר כל האזהרות האישיות, ואחרי העונש שהוטל על יואב, הוא בכל זאת הרשה לעצמו שלא לשמוע לפקודותיו, כנראה שבאמת יש בו ניצני מרידה, ועל כן ציווה להורגו, ולשלם את המחיר גם בעבור מה שהיה בימי דוד, אף ששמעי נחשב לרבו של שלמה, ושלמה היה מקבל תוכחה ממנו (ברכות ח ע"א).

הרמב"ם אם כן ציין ש"יש למלך רשות להרגו [=את המורד, המבזה והמחרף] כשמעי בן גרא". דוד המלך החליט שלא להרוג את שמעי, וגם שלמה בנו לא הרגו בתחילה, אלא רק לאחר שהוא לא עמד במבחן הנאמנות. כך גם בנוגע לנבל הכרמלי. דוד לא היה חייב להורגו על אף שקילל / מרד במלכות בית דוד. אמנם הרמב"ם לא כתב מהי הסיבה שדוד החליט שלא להרוג את נבל.¹⁸

לעובדה שלמלך יש רשות להרוג את המורד והוא איננו חייב להורגו, יש השלכה גם בנוגע לאפשרות למחול ולחון נאשם מהעונש שנגזר עליו. במשנה (ערכין ו ע"ב) חלקו תנאים בשאלה האם היוצא להיהרג נידר ונערך. האם יכול לומר "דמי עלי" או "ערכי עלי". מדובר במי שנגזר עליו עונש מיתה בבית דין. הרמב"ם (פירוש המשנה שם) הסביר את דברי תנא קמא שסבר שהיוצא להיהרג אינו נידר ואינו נערך מפני "שהוא ענין שאינו תלוי ברצונו, אלא התורה ממיתה אותו". הרמב"ם הוסיף בנוגע למי שנגזר עליו עונש מיתה במשפט המלך: "אבל אם היה יוצא ליהרג במצות המלך, מעריך ונערך לדברי הכל, שלפעמים חוזר המלך מדברו".¹⁹ הרב משולם ראטה (שו"ת קול מבשר, א סי' פד) הסביר את דברי הרמב"ם הללו: "משום שהמלך רשות בידו להרוג המורד בו ולא חובה. ואע"פ שאין כבודו מחול, מ"מ יכול לחזור בו שלא להמית אותו רק להענישו עונש אחר".²⁰

18 ראה בהרחבה בספרי: "צוואת דוד לשלמה", שבות יהודה וישראל, עמ' 514-524.

19 מה שאין כן במי שיוצא להיהרג בבית דין של גויים. ראה: רמב"ם הל' גירושין ו, כט.

20 כך הסבירו גם את דברי הרמב"ם: צפנת פענח, רמב"ם הל' ערכין א, יג; הרי"א הרצוג, זכות

סיכום

מורד במלכות חייב מיתה והוא נידון במסגרת משפט המלך. גם מבזה ומקלל מלך נחשב כמורד במלכות. הרמב"ם כתב שהמלך רשאי שלא לממש את עונש המיתה לפי שיקול דעתו. דוד לא העניש את נבל הכרמלי, וכן לא העניש את שמעי בן גרא, אך העניש את אוריה החתי. גם שלמה בנו, לא העניש בתחילה את שמעי בן גרא, אלא רק לאחר ששמעי לא עמד במבחן ועבר על ציוויו.

חנינה לנידונים במשפטי המלוכה, בצומת התורה והמדינה, א, עמ' 91-95, וכן: "דין מורד במלכות", תורת האהל, עמ' עז-פז; הרב שמואל ברוך ורנר, "סמכות השיפוט והחנינה במשפט המלוכה", שם עמ' 96-99; הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, יב, סי' סד. זאת בניגוד לדברי הרב אורי דסברג, "החנינה בהלכה", תחומין, ז, עמ' 421, בהבנת הרמב"ם.